

Emīlija Soida, Sarma Kļaviņa. Latviešu valodas inversā vārdnīca. Otrais, papildinātais un labotais izdevums. [Rīga: Raka, 2000] 396 lpp.

Pirms 30 gadiem, 1970. gadā, klajā nāca pirmā latviešu valodas inversā vārdnīca (rotaprinta izdevums 500 eksemplāru metienā), ko sagatavojušas Latvijas universitātes Latviešu valodas katedras docētājas Emīlija Soida un Sarma Kļaviņa. Pašlaik tā ir kļuvusi par bibliogrāfisku retumu un ir īpaši grūti pieejama zinātniekiem ārzemēs, kaut arī interese par to ir liela, jo inversās vārdnīcas ir svarīgs valodniecisku pētījumu avots un ir ārkārtīgi vērtīgs līdzeklis vispirms morfoloģijas (formveidošanas un vārddarināšanas) jautājumu risināšanai, kā arī vārdu uzbūves pētījumiem fonoloģiskā skatījumā. Tāpēc patīkams pārsteigums bija šīs vārdnīcas otrais, papildinātais un labotais izdevums, kas parādījās 2000. gada rudenī IX Baltistu kongresa laikā.

Salīdzinot ar pirmo izdevumu, ir papildināts vārdnīcas apjoms: pašlaik tajā iekļauti 41179 vārdi, kas ir par 6,5 tūkstošiem vairāk nekā 1970. gadā. Jaunajā izdevumā vārdu krājums ticis pamatīgi revidēts: ne vien jauni vārdi ir nākuši klāt, bet daudzi agrāk iekļauti vārdi svītroti, kam, acīmredzot, bijuši dažādi iemesli: gan vienkārša leksikas novecošanās, gan daži gramatiskie nosacījumi. Vārdu atlases kritēriji, diemžēl, nav sīkāk paskaidroti, lai arī inversajā vārdnīcā, saskaņā ar tās specifiskajiem uzdevumiem, tiem, šķiet, jāatšķiras no pareizrakstības vai skaidrojošās vārdnīcās lietotajiem. Abas līdz šim izdotās latviešu valodas inversās vārdnīcas ir kādu citu vārdnīcu (ar saviem leksikas atlases principiem) vārdu krājuma attiecīgs sakārtojums: E. Soidas un S. Kļaviņas vārdnīcā bija sakārtots 1963. gada Latviešu-krievu vārdnīcas latviešu leksikas materiāls, bet T. Jakubaites, V. Ozolas, A. Rubīnas un N. Sikas sastādītā *Latviešu valodas inversā biežuma vārdnīca* (Rīga, 1976) ir to pašu autoru biežuma vārdnīcas apvienotā sējuma "apgriezts" vārdu saraksts. Tieši vārdu atlases kritēriju izstrāde ir darbietilpīgs process (5. lpp.), kas joprojām apgrūtina labu inverso vārdnīcu sastādīšanu, jo "apgriezt" mūsdienās kādu no esošām vārdnīcām ar datora palīdzību ir visai vienkārši. Kā būtiska recenzējamās vārdnīcas priekšrocība jāmin tas, ka tajā, alfabētiski kārtojot vārdus, tiek šķirti īsie un garie patskaņi. Parasti inverso vārdnīcu izmanto meklējot nevis kādu atsevišķu vārdu, bet gan pētot veselām vārdu klasēm raksturīgas likumsakarības un veidojot izņēmumu sarakstus. Tāpēc ir svarīgi sīkāk diferencēt vārdu izskaņas. Diemžēl, tas nav darīts T. Jakubaites vārdnīcā un arī lietuviešu valodas inversajās vārdnīcās.

Priekšvārdā ir minētas dažas izmaiņas, kas ieviestas jaunajā izdevumā un kam var tikai piekrist. Saprotams, ka vārdu pareizrakstība ir saskaņota ar pašreizējo normu, balstoties uz pēdējiem avotiem. Šī laikam ir pirmā vārdnīca, kur norādīts pirms pāris gadiem apstiprinātais rakstījums

doktorants (ko joprojām neatspoguļo jaunākās pareizrakstības vārdnīcas — sk. *Palīgs latviešu valodās pareizrakstībā*, Rīgā, 2000). Interesanti, ka šeit atrodams arī vecais rakstījums *doktorands*. Priekšvārdā gan ir minēts, ka, "ja atzīti divi rakstības varianti, tie abi ietilpināti vārdnīcā" (6. lpp.).

Vārdnīcā tagad atstātas vienīgi vārdu pamatformas, svītrotas neregulāras vārdformas, kas pirmajā izdevumā bija iekļautas kā patstāvīgi šķirkļa vārdi (piem., *ir, nav, pašu, sokas*), bet kas noteikti ir liekas inversajā vārdnīcā. Leksiski gramatiskie homonīmi (piem., *liels a. un liels s.*) tiek doti kā atsevišķi šķirkļi, jo tie ir dažādi vārdi (pirmajā izdevumā tie bija apvienoti vienā šķirklī) un sakārtoti formāli — vārdšķiru apzīmējumu alfabētiskā secībā.

Piesardzīgs risinājums pieņemts attiecībā pret tā saucamiem ģenitīveņiem (*bezsvara, tipveida, trīsistabu*): ņemot vērā to īpatnējo dabu un vietu valodas sistēmā, kas joprojām ir strīdīga un precizējama, vārdnīcas tekstā vārdšķira tiem nav minēta, bet ir pievienota norāde ģ., lai arī priekšvārdā tie ir nosaukti par lietvārdiem. Tāda pati norāde ir pievienota arī tiem vārdiem, kas funkcionēšanas ziņā līdzinās ģenitīveņiem, bet vārddarināšanas vai izcelsmes ziņā nav saistīti ar substantīviem (*pagaidu, gāju* u.c.) un pirmajā izdevumā tika atstāti bez vārdšķiras apzīmējuma, kā arī tādiem vārdiem, kā *linča (tiesa)*, kas tiek lietoti tikai noteiktos savienojumos. Tātad ģenitīveņu izpratne jaunajā izdevumā balstās uz vienota pamata: par tādiem tiek uzskatīti nelokāmie vārdi, kas funkcionē līdzīgi substantīva ģenitīva locījumam apzīmētāja lomā. Daži agrākie ģenitīveņi tagad tiek uzskatīti par normālo lietvārdu ģenitīva formām un nav tātad iekļauti kā atsevišķi šķirkļi: *indoeiropieši* (agrāk: (*valodas*) *indoeiropiešu*). Tomēr nav skaidrs, kā interpretējama situācija, kad gadās abi šķirkļi: *mūsdienas s.* un *mūsdienu ģ.*

Jāsaka, ka vārdu savienojumu skaits jaunajā izdevumā ir krietni samazināts: atstāti tikai tie, kas funkcionēšanas ziņā veido vienu vienību: (*atliku*) *likām, (ik) pārdienas*; stabilo un terminoloģisko savienojumu ar ģenitīveņiem apzīmējamais komponents nav parādīts, jo inversajā vārdnīcā nav būtisks: *divpadsmitpirkstu* (agrāk: (*zarna*) *divpadsmitpirkstu*).

Vārdi, ko parasti lieto daudzskaitlī, vārdnīcā doti daudzskaitļa nominatīva formā, kas nešķiet viennozīmīgi pareizs risinājums: sal. *indoeiropieši* (Pl.), bet *eiropietis* (Sg.); *murgi* (Pl.), bet nav *murgs* (Sg.). Šādiem vārdiem ir būtiska atšķirība no īstajiem daudzskaitlīniekiem (*bikses*), kurai būtu jāparādās inversajā vārdnīcā.

Katram vārdam vārdnīcā ir norādīta vārdšķira vai piederība pie kādas vārdu grupas. Kā jau minēts, atsevišķi ir izdalīti ģenitīveņi; arī divdabji ir iekļauti vārdnīcā kā atsevišķi šķirkļi konversijas gadījumos. Vispār divdabju grupas izdalīšana ir strīdīgs jautājums: īstajiem divdabjiem nav jāparādās vārdnīcā, jo tie ir verba atvasinātas formas, bet adjektīvie divdabji pēc būtības ir īpašības vārdi.

Varbūt ieteicamāk būtu viscaur saglabāt latīniskus vārdšķiru saīsinātus apzīmējumus, netiecoties iztikt ar viena burtu saīsinājumiem: tad apzīmējumi būtu vieglāk iegaumējami (sal. tagad: b. — adverbs, x. — partikula) un, kas ir pat svarīgāk, vārdu ar vienādu izskaņu atšķirības vārdšķiras ziņa būtu vieglāk pamanāmas garajos sarakstos — blakus vienburtu apzīmējumam s. (substantīvs) triju burtu apzīmējums adj. (adjektīvs) uzreiz kristu acīs, kamēr apzīmējums a. neizceļas no vienburtu kolonnas (sk. vārdus ar izskaņu -s).

Dažos jautājumos gramatiskā raksturojuma ziņā vārdnīcas autoru spriedumi var šķist diskutējami, bet tas ir tikai apsveicami, jo rosina uz dziļākām pārdomām. Gribētos pieminēt kaut vai tādus vārdus, kā *aizpagājušais, ilgspēlējošs, vispārzināms* u. c. Vārdnīcā šādi vārdi tiek uzskatīti par divdabjiem, tātad par verbu formām, lai arī sanāk, ka šis verbs eksistē vienīgi divdabja formā. Tāds defektīvais verbs nebūtu principā neiespējams, bet pareizāks šķiet cits viedoklis, ko aizstāv, piemēram, Anna Vulāne, proti, ka šie vārdi ir adjektīvi. Divdabji, kā verba formas sintaktiski atšķiras no adjektīviem ar to, ka tie var tikt modificēti ar laika un darbības veida apstākli, sal. *grūti pagājušais gads* un **grūti aizpagājušais gads, droši zināms* un **droši vispārzināms*. Divdabji tāpat saglabā spēju pārvaldīt objektu, sal. *spēlējošs mūziku* un **ilgspēlējošs mūziku*. Līdzīgas sintaktiskās atšķirības var sameklēt starp nelokāmajiem divdabjiem un adverbiem, sal. *ātri beidzot* un **ātri visbeidzot, beidzot darbu* un **visbeidzot darbu*.

Ar konversiju saistīts ne tikai jautājums par vārdšķiru kā tādu, bet arī par šķirkļavārdu atlasī. Kā atsevišķi šķirkļi vārdnīcā ir iekļauti, piem., cēlušies no adjektīvu pakāpju formām substantīvi *vecākais, mīlākais*. Tomēr nav skaidrs kāpēc blakus, kā atsevišķi šķirkļi, stāv arī nekonversētās adjektīvu formas *mazākais, lielākais*.

Inversās vārdnīcas parasti tiek uzskatītas par vārddarināšanas pētījumu avotiem. Tomēr tās ļoti noder arī formveidošanas studijām, jo vārdu formveidošanas īpatnības tāpat ir cieši saistītas ar izskaņām. Tāpēc jo efektīvākas ir inversās vārdnīcas ar sīku vārda gramatisko raksturojumu (sal. plaši pazīstamo A. A. Zaļizņaka krievu valodas gramatisko vārdnīcu, kas būtībā ir inversā vārdnīca ar izsmelto informāciju par vārdu formām¹). Formveidošanas īpatnības būtu jāievēro arī studējot vārddarināšanu un morfēmiku. Nediferencējot verbu formveidošanas klases, bieži vien netiek šķirti sekundārie un „jauktā” tipa verbi ar nenoteiksmes izskaņu *-ēt* (piem., *diferencēt* un *gribēt*), kas būtiski atšķiras gan produktivitātes, gan morfoloģiskās uzbūves ziņā. Līdzīgi, *i*-celma substantīviem derētu norādīt deklinēšanas tipu, lai atšķirtu tos no citiem substantīviem ar galotni *-s*.

Izteiktās piezīmes liecina par stipru interesi, ko jaunā latviešu valodas inversā vārdnīca var izraisīt. Šī vārdnīca uzskatāmi parāda dažādus mūsdienu latviešu valodas apraksta problēmjautājumus, un domājams, ka gan gramatikas speciālistiem, gan leksikogrāfiem tā būs aizraujoša nodarbošanās — meklēt un apspriest, kādi risinājumi šiem jautājumiem tiek piedāvāti. Ja grāmata rosina pārdomas un veicina pētniecisko domu, tā ir vislabākā tās īpašība un jāpateicas Sarmai Kļaviņai par šo patieso dāvanu letonistiem un baltistiem.

Aleksejs Andronovs
(Sanktpēterburgas Valsts universitāte)

¹ Diemžēl šī vārdnīca (A. A. Зализняк. Грамматический словарь русского языка. Словоизменение. Ок. 100 000 слов. Москва, 1977) nav minēta lieliskajā inverso vārdnīcu bibliogrāfijā (kas iekļauj inversās vārdnīcas no pirmā 1540. g. mēģinājuma līdz mūsdienām), kas ir pievienota recenzējamai vārdnīcai.